

© **Большакова О. В.**

Большакова Ольга Віталіївна — здобувач кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського».

УДК: 1+316+124.5+316.64

АКСІОСФЕРА ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Досліджується аксіосфера правосвідомості як суб'єктивна основа правової свідомості. У статті аналізуються основні цінності права та правосвідомості — свобода, справедливість та істина, взаємозв'язок та взаємообумовленість цінності та істини в праві та правосвідомості.

Ключові слова: *правова свідомість, право, цінності, справедливість, свобода, істина.*

АКСИОСФЕРА ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ КАК ФОРМЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Исследуется аксиосфера правового сознания как субъективное основание правосознания. В статье анализируются основные ценности права и правосознания — свобода, справедливость и истина, взаимосвязь и взаимообусловленность ценности и истины в праве и правосознании.

Ключевые слова: *правовое сознание, право, ценности, справедливость, свобода, истина.*

AXIOSPHERE LEGAL CONSCIENCE AS A FORM OF SOCIAL CONSCIOUSNESS

Investigated axiosphere legal consciousness as a subjective basis of legal consciousness. In the article analyzes the core values of law and legal consciousness — freedom, justice and truth, the relationship and interdependence of values and truth in the law and of justice.

Keywords: *legal consciousness, law, values, justice, freedom, truth.*

Сучасне українське суспільство перебуває на досить складному перехідному етапі. Його суть полягає в тому, що від морально-етичної мотивації поведінки людей як на індивідуальному, так і на суспільно-соціальному рівнях потрібно перейти до філософсько-правових регулятивів. У протилежному випадку очікування людей на високий рівень добробуту не будуть реалізовані, адже, як писали Маркс і Енгельс, мораль політичної економії полягає в отриманні максимально можливого прибутку, для чого потрібно всебічно утверджувати право. Останнє, вже за висловом іншого класика — Гегеля, є органічною складовою філософії як адекватного суспільній цілісності типу світоглядної методології. Підставою для подібних тверджень є вихідна субстанційна засада філософії — пізнай самого себе. Самопізнання об'єктивно має на меті самоврядувальну дію, спрямовану людиною проти себе самої невпорядкованої. Саме таким чином вона започатковує власне людський, а не природно-біологічний, спосіб життя.

Однією з основних проблем правосвідомості людини в сучасному суспільстві є суперечлива природа вищих загальнолюдських та відповідних їм правових цінностей. Ця суперечливість пов'язана перш за все із розбіжностями, які існують між ціннісними орієнтаціями окремих індивідів, між цінностями особи та суспільства і навіть між різними цінностями, які складають світоглядну основу однієї особистості. Крім того, як зазначає Козловський, моральні цінності самі суперечливі за своєю природою. З одного боку, вони спрямовують поведінку людини в альтруїстичному руслі, коли особа нехтує своїм вищим покликанням та дбає насамперед про благо інших, з іншого боку, існує егоїстична позиція, коли особа зловживає особистими інтересами за рахунок інших [7, с. 181–182].

Правова свідомість як відображення суспільного буття з гносеологічної точки зору може бути охарактеризована, передусім, як своєрідна форма людського знання, що містить в собі певний рівень інформації про об'єктивні зв'язки і відносини, що складаються у соціальному світі. Іншою важливою стороною правової свідомості є пізнання, що виражається в тенденції відображати не лише вже відомі сторони соціального (правового) об'єкта, але також і нові зв'язки і відносини, закладені в ньому. Правова свідомість належить до одного з найактивніше діючих різновидів суспільної свідомості, бо в ній соціально-практична сторона переважає над пізнавальною і оцінною функціями. Як форма суспільної свідомості вона (правосвідомість) є відображенням суспільного буття, пов'язаного з об'єктивними політичними і правовими відносинами, відображенням, яке здійснюється за допомогою уявлень і понять про право, закон, справедливість, суд, суб'єктивні права, і яке спрямоване на зміцнення або зміну існуючої законності, правопорядку.

Практично усі вчені відзначають, що поняття «правосвідомість» відображає взаємозв'язок права зі свідомістю: якщо право є об'єктивною реальністю, то правосвідомість — це суб'єктивна реакція людей на право, тобто право у тому вигляді, у якому воно існує в свідомості суспільства.

Ставлення до права може бути позитивним (розуміння цінності права) або негативним (заперечення соціальної значущості права), раціональним (інтелектуальне сприйняття права) та емоційним (сприйняття права на рівні почуттів, настрою) тощо, при цьому певне ставлення до права і правових явищ може бути як з однієї людини, так і у групи людей чи суспільства в цілому.

У цьому дослідженні ми ставимо перед собою мету дослідити цінності в правовій свідомості, а саме: справдливність, свободу, істину; дослідити взаємозв'язок між цінністю та істиною в правосвідомості; визначити місце цінностей в правосвідомості.

За радянських часів ціннісним аспектам права приділялася незначна увага. Найбільш відомими працями, в яких досліджувалося питання співвідношення цінностей та права, були «Социалистическое право как ценность» П. Рабіновича та монографія Н. Неновськи «Право и ценности». У зазначених роботах досліджувалися правові цінності та власне цінність права.

За останні роки з'явилася низка праць, в яких правова аксіологія розглядається як невід'ємна складова філософії права, а ціннісний підхід, як і науковий, визнається необхідним елементом будь-яких правових досліджень. Так, у монографії О. Бандури зазначається, що радянські вчені приділяли надмірну увагу матеріальним факторам розвитку суспільства, залишаючи поза увагою духовну сферу людського життя. Саме аксіологія допомагає з'ясувати механізм дії тих чинників, які виступають рушійною силою духовної активності людини, забезпечуючи суспільний розвиток [3, с. 9].

Сучасний стан дослідження аксіосфери правосвідомості ознаменувався такими працями, як монографія А. Козловського та С. Максимова. У цих роботах цінності визначаються як необхідні елементи правової реальності та пізнання права.

Зрозуміти істинну природу цінностей можна, звернувшись до Канта, який стверджував, що «дві речі наповнюють душу завжди новим подивом та благоговінням, які підіймаються вище тьми, чим частіше та наполегливіше переймається ними наш розум, — це зіркове небо над нами та моральний закон всередині нас» [6, с. 191]. Саме моральний закон досить часто спонукає нас діяти певним чином, іноді навіть всупереч практичним інтересам.

Безумовно, що мораль ціннісна. Але об'єктивну цінність мають вихідні першосутності, першопричини, єдиносущє як загальне. Всі інші є лише проявами намагань бути об'єктивними, властивими авторським етичним вченням. Це визнавав І. Кант, говорячи, що публічні дискусії філософів лише знижують об'єктивну цінність самої філософії як арсеналу розуму, наочно демонструючи те, як непотрібно (і «не потрібно») їх вести. Тобто зовсім не обов'язково ціннісне з позицій певних мислителів є таким для суспільства в цілому. У зв'язку з цим сама категорія «цінність» не є а рїгїї науковою — в її визначеннях превалує суб'єктивність.

Цінність — термін, який досить широко використовується у філософській, соціологічній, юридичній літературі для визначення значення і ваги для людини певних явищ дійсності. По суті, з буденної точки зору, усе розмаїття предметів людської діяльності, відносин у суспільстві та залучених в їх коло природних явищ може виступати у якості цінностей, як об'єктів ціннісного відношення, тобто оцінюватись з погляду добра і зла, істини або неістини, краси або потворності, можливого або неприпустимого, корисного або шкідливого, справедливого або несправедливого та ін. Однак є цінності, що мають загальнолюдське значення, серед яких філософи різних епох визнавали красу, корисність, істину, розум, щастя, прогрес, розвиток, справедливість тощо. Незважаючи на існуючі взаємозв'язки між різними цінностями, усі вони мають самостійне значення.

Само слово «цінність» знайшло під час розвитку науки і філософії два головних значення: соціолого-психологічне та ідейне. Перше значення (наукове) пов'язане з мотивацією, а саме: цінність постає як єдність двох форм мотивації — установки як стійкого очікування (передчуття) і орієнтації як стратегічної мотивації (схильності). Друге значення (філософське) пов'язане із зазначенням на форму духовності: цінність — духовний фон життя людини, продукт глибокого і тривалого переживання людиною своєї реальності.

Перше значення — похідне, інструментальне, непряме, друге — основне, що виражає природу феномена цінності. Наскільки сплетені рефлексуючий і відображуваний моменти свідомості, настільки сплетені і два зазначених значення слова «цінність».

Ми підтримуємо думку Кавалерова А. А., що цінність виступає як суб'єктно-об'єктний феномен, тобто суспільні реалії запрограмовують кожній особистості ті чи інші смисложиттєві орієнтири. В той же час цінності являють собою «об'єктивну суб'єктивність», оскільки в кінцевому наслідку природа людини визначає те, що стає цінністю для кожного індивіда зокрема і для суспільства в цілому [5, с. 37].

Цінність — глибинний сенс свободи, справедливості та взагалі всього, що ми зазвичай

відносимо до соціально-духовних цінностей, вони — те, що в свободі, справедливості тощо є позитивного. Іншими словами, їх ціннісне вираження є одностороннім і в цьому сенсі також суб'єктивне. У такому односторонньому відношенні та вираженні полягає механізм ціннісної опозиції усім цим «цінностям» (свобода, справедливість, благо, рівність завжди недостатні, неповні, відносні й «намагаються вислизнути» з реальності). Цінність є те, що обмежує свободу, справедливість їх нереальністю, відокремлює від реальності, але не в ідеали, а в суверенність самої людини.

Свобода, справедливість, рівність, законність, благо — символи благополучного стану людей і суспільства, але вони також і індикатори його відсутності. За такої умови створюється можливість виходу у сферу права. Але у правовій сфері напрацьовані інші іманентні, первинні символи — захищеність та гарантованість. Ідея цінності споріднена з ідеями блага, добра, права — усього, що визначити неможливо, але можна відчутти, прийняти в силу духовної зрощеності з ними, вони — те, що зрозуміло, поки не визначено.

Погодимось з думкою О. О. Бандури, що цінності — взагалі не предмет пізнання, а лише засіб формування позиції, об'єкт рефлексії, прийняття [2, с. 113]. Пізнання стосується тільки їх відображень (що нагадує платонівські ідеї). Філософствування є здатність міркування про цінності не як про елементи реальності, а як про фундаментальні передумови людського буття, вони — припущення, принципи допущення, умови, за яких тільки й можна говорити про підстави суспільних (у тому числі й правових) вимог.

В. Малахов вважає, що оскільки правосвідомість негативна, цінності нею можуть бути виражені тільки негативно: не справедливість, а відсутність справедливості, не свобода, а відсутність свободи тощо. Негативними цінності є не в тому сенсі, що в суспільстві визнаються і приймаються негативні моменти в житті людей — зло, злочин, несправедливість тощо, а в тому сенсі, що вони пов'язані з зазначенням межі між позитивним і негативним у житті. Негативні цінності пов'язані з заборонаю заступа. Цінною є дія (діяльність), спрямована на оберігання від заступа [10, с. 183]. На думку Максимова, «будь-яка позитивна цінність завжди передбачає протилежну негативну цінність» [9, с. 275]. Надання цінностям позитивного та негативного значення призводить до втрати первісного значення самого поняття «цінність», робить його суперечливим та викликає сумніви у його доцільності. Цінністю може визнаватись лише те, що має позитивне значення. Тому у даному разі доцільніше було б застосування поняття «антицінність».

Свобода як одна з головних цінностей права та правосвідомості має різні тлумачення, найпоширеніші з них такі: свобода як можливість вибору і свобода як пізнана необхідність. Їх можна співставити у соціально-історичному аспекті. Свобода як пізнана необхідність — найбільш містка характеристика можливостей людини за умов жорсткого детермінізму, відсутності вибору. Тут свобода полягає саме в усвідомленні неможливості ніяких інших дій, окрім тієї, до якої змушують обставини. З соціально-історичного погляду тлумачення свободи як пізної необхідності певною мірою відповідає авторитарному режимові.

Можна, мабуть, сказати, що в суспільстві утверджується той варіант свободи, якого воно потребує на даному історичному етапі для подальшого розвитку. Якщо ситуація дуже складна, йдеться про виживання суспільства, люди мусять пожертвувати приватними інтересами в ім'я цієї мети, тоді свобода виступає у формі пізної необхідності. Якщо ж ці труднощі подолано, то з'являються альтернативи і форма свободи стає іншою — тепер це вже можливість вибору. На думку Гегеля, «право є... взагалі свободою як ідеєю» [4, с. 89]. У тоталітарних державах право виступає як свобода у сенсі пізної необхідності, а в демократичних — у розумінні можливості вибору.

Зазначені інтерпретації свободи мають істотне значення для правосвідомості. Коли громадянин вважає норми позитивного права (закони) справедливими і цілком згоден з ними, можна сказати, що вони становлять його вибір, він ставиться до них як до правил, установлених ним самим. Тоді свобода виступає для нього як можливість вибору. У протилежному випадку, якщо він не приймає ці норми, він усе-таки змушений їх дотримуватись, оскільки вони ґрунтуються на силі держави, і його свобода виступає в іншій формі — у формі пізної необхідності.

Звернемо увагу на те, що справжній гуманістичний сенс тези «свобода є усвідомленою необхідністю» можна вбачати в тому, що свобода є необхідною для людини, і людина повинна це усвідомити. Але повноцінна свобода можлива лише за наявності вибору.

Категорія справедливості має особливе значення для права та правосвідомості. Хоча в історії філософсько-правової думки було чимало прихильників розуміння свободи як головної мети права, є вагомими підстави вважати такою метою саме справедливість. Категорія справедливості (соціальної

справедливості) оцінює суспільну дійсність, яку потрібно зберегти або змінити з позицій належного. Вона фіксує в узагальненому вигляді принципи взаємовідносин особи та суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність. Вона потребує відповідності між практичною діяльністю окремих індивідів і соціальних груп та їхнім становищем у суспільстві. Між правами й обов'язками, працею та винагородою, заслугами людей та їх суспільним визнанням тощо.

Будучи важливим засобом реалізації у суспільному житті зазначеній та інших загальнолюдських цінностей, право виступає також як самостійна культурна цінність. Власна цінність права виявляється в тому, що називається правовими засадами або духом права, на які повинні налаштуватися як громадяни, так і установи й організації. Формулювання правових засад є однією з найважливіших засад філософії права та юридичної науки. Багато з них очевидні і зафіксовані у чинних кодексах (відповідальність за провину, презумпція невинуватості тощо). Проте не існує вичерпного переліку таких засад [1, с. 41–42]. Дух (або ідея) права полягає в прагненні застосовувати для розв'язання конфліктів лише правові засоби, які, діючи в комплексі, зорієнтовані на юридичні дозволи, тобто право має на меті цивілізувати суспільні відносини. Це — утвердження в суспільстві забезпеченої свободи і відповідальності, рівності, справедливості, досягнення необхідної організованості, торжество високої моральності, справжнього гуманізму, заперечення сваволі й беззаконня [3, с. 49].

Виявами самостійної цінності правосвідомості є також права і свободи людини [8]. Ці дозволи, закріплені у Конституції України, відкривають простір для творчої самостійності особистості — найважливішого показника в галузі суспільних відносин. Одночасно право виступає чинником консолідації суспільства, оберігаючи його від дезорганізації, що стосується не лише окремого соціуму, але й людства загалом. У цьому контексті доречно також сказати про нормативність права, його загальнообов'язковий характер, забезпечення виконання правових приписів з боку громадян та установ. Визнання цінності права є необхідним кроком у розвитку правосвідомості, до активної поведінки, охорони й примноження усіх цінностей суспільства.

У розмаїтті взаємовідношень між цінностями та істиною у праві та правосвідомості визначальним компонентом виступає їх єдність, яка має складну структуру; головними її елементами є обумовленість шкали цінностей у цій сфері істиною і тісний зв'язок істини як цінності з іншими цінностями права та правосвідомості.

Взаємний зв'язок істинності та цінності можна прослідкувати вже при формулюванні проблеми чи проблемної ситуації, що має своїм витоком усвідомлення суперечності між істинністю та цінністю правового знання. Ситуації такого роду стимулюють пошуки нових знань і приводять до більш істинного уявлення про правову реальність, перетворюють юридичну істину на процес. Аналогічно можна сказати, що і цінність знань у праві є процесом.

Істина та цінність — різnorodні за їх природою феномени культури, що належать до різних її сфер — пізнавальної та ціннісно-осмислюючої по відношенню до буття [11, с. 333]. Не погодимося з такою думкою, адже цінність та істина у праві принципово нероздільні. Право вбирає в себе загальнолюдські цінності, стає їх виразником і перетворюється на істинну, справжню культурну цінність.

У суто ґносеологічному розумінні істина виступає ідеалом, на досягнення якого спрямована людська діяльність, і вже тому є високою цінністю. Крім того, істина є цінністю як у практичному, так і в світоглядному відношенні і для особистості, і для соціуму. Ціннісний аспект притаманний також питанню про шлях до істинного знання. Усе це має важливе значення для правосвідомості. Проте цінність істини не можна ставити вище за цінність людини. Істина повинна еволюціонувати в бік зростання її цінності, але необхідно правильно визначити її місце в загальній ієрархії цінностей, де найвищий щабель посідає особистість в єдності з соціумом. Це має безпосереднє значення для права як основного регулятора використання істин у суспільному житті.

Таким чином, цінності та істина у правосвідомості тісно пов'язані між собою. Істина у сфері права є цінністю, яка посідає важливе місце в загальній ієрархії цінностей, а ця остання повинна мати обґрунтування з погляду істини. Природа цінностей та істини в юридичній сфері більш глибоко розкривається в їхньому взаємозв'язку, їх можна відокремити одну від одної лише умовно. Узяті в абстракції, вони виступають зовнішніми одна відносно іншої, певною мірою навіть полярними сутнісними характеристиками права. Але в реальному житті вони складають певну взаємозалежність, розчленовану єдність. Істина в тому чи іншому відношенні передбачає цінність, а цінність — відповідну адекватність правовій дійсності, істинності. Правосвідомість можна розглядати як своєрідне взаємовідображення істинного у цінному та цінного в істинному.

У межах усієї ціннісної системи існують суперечності, які відображають ті протиріччя, що

© *Бондаренко А. В.*

існують у суспільстві. На цій основі можливі гострі конфлікти між цінностями, що охороняються та не охороняються правом. Класичним прикладом є суперечності, що виражаються питаннями: чи потрібно підкорятись несправедливому закону; чи можливе (і за який злочин) позбавлення людини життя? У цьому разі виникає конфлікт між справедливістю та законністю як цінностями, у які може вкладатись різний зміст різними групами осіб та окремими державними інститутами. На жаль, цінності, що є такими в очах більшості громадян, часто не отримують послідовного та беззаперечного законодавчого закріплення. Зазначені суперечності пов'язані з недоліками законодавчого процесу, а також можуть бути викликані прорахунками у реалізації права, коли правові норми застосовуються не у відповідності із закріпленими законом цінностями.

Вихід з цього конфлікту може бути лише один — в усвідомленні законності як найвищої цінності громадянського суспільства, в утвердженні принципів справедливості лише законним шляхом через запровадження справедливих законів як нової цінності. Ціннісний підхід у дослідженні та застосуванні права дає змогу зрозуміти, що розвиток суспільства в економічній, політичній, соціальній та інших сферах можливий лише правовим шляхом. Чим повніші наші уявлення про ціннісні властивості права, умови їх прояву та тенденції розвитку, тим ефективніше можна використовувати правове регулювання для розв'язання суспільних проблем. Тобто цінності правосвідомості тісно пов'язані з цінністю права, яка невіддільна від його ефективності, забезпечення якої є завданням держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабенко А. Н. Правові цінності (вопросы теории). — М.: Академия управления МВД России, 2001. — 322 с.
2. Бандура О. О. Деякі аспекти взаємного зв'язку цінностей та істини у праві // Проблеми філософії права. — 2003. — Том 1. — С. 111–115.
3. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві. — К.: Вид-во Нац. акад. внутр. справ України, 2000. — 240 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
5. Кавалеров А. А. Цінність у соціокультурній трансформації: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2001. — 224 с.
6. Кант И. Сочинения в шести томах / И. Кант. — М.: Мысль, 1965. — Т. 4. — Ч. 2. — 478 с.
7. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. — Чернівці, 1999. — 315 с.
8. Козюбра М. І. Природа соціальних прав людини та особливості механізмів їх реалізації // Вісник Конституційного Суду України. — 2002. — № 5. — С. 89–96.
9. Максимов С. М. Правовая реальность: опыт философского осмысления. — Харьков, 2002. — 420 с.
10. Малахов В. Міф про правові цінності // Право України. — 2011. — № 8. — С. 180–186.
11. Чефранов А. Б. Проблема застосування теорії цінностей у правових дослідженнях // Проблеми філософії права. — 2005. — Том III. — № 1–2. — С. 327–337.

Бондаренко А. В. — аспірантка кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського».

УДК-172.12

СОДЕРЖАНИЕ ПРАВОВОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ КАК ПРЕДМЕТ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА

Правовая ментальность выступает сложным и многоуровневым феноменом, исследование которого находится на начальной стадии и обусловлено актуальностью правовой проблематики на современном этапе развития украинского социума. Статья посвящена анализу когнитивной составляющей правовой ментальности — «мышлению в праве» и «мышлению о праве».

Ключевые слова: правовая ментальность, право, «мышление в праве», «мышление о праве».